

Culturele ontkerkelijking

Van binding naar tegenbinding

Thije Adams Toen in de afgelopen eeuw religie meer en meer terrein verloor, heeft kunst op de vrijgekomen troon plaatsgenomen. Totdat de worm ook aan haar hoge stoel begon te knagen, en de kunst haar maatschappelijk aanzien en haar greep op mensen kwijt begon te raken. Hoe is dat proces van culturele ontkerkelijking in gang gezet? En valt het nog te keren?

Religie, wetenschap en kunst zijn als drie zussen. Wetenschap en kunst kunnen goed met elkaar overweg, mede vanwege een zekere onverschilligheid: zij zijn ieder met andere dingen bezig. En als zij al belangstelling hebben voor elkaars activiteiten, dan leidt dat niet tot grensconflicten. Heel anders dan met de oudere zus religie, die altijd precies weet hoe het hoort. Die wetenschap vertelt waarmee zij mag spelen en waarmee niet omdat het gevaarlijk is. En die als het ware hardhandig ‘de neus komt vegen’ van kunst omdat die er niet netjes genoeg bij loopt.

Maar er zit ook een zekere asymmetrie in de relatie van religie tot de beide jongeren. Wetenschap moet vooral haar gezag erkennen en geen dingen doen die religie verbiedt. Kunst heeft zij nodig. Voor de bouw van haar huis. Voor de inrichting van haar huis. En ook om in haar huis te zingen. Tussen religie en kunst bestaat dan ook van oudsher een nauwe relatie, maar geen gemakkelijke.

Religie tracht te zien voorbij wat zichtbaar is. Maar vervolgens moet toch op de een of andere manier aanschouwelijk worden gemaakt wat dat heeft opgeleverd, anders blijft het allemaal wel erg abstract. Daarvoor nu heeft religie de kunst. Die kan niets beter, wil ook niets liever, dan iets verbeelden om het op die manier zichtbaar, hoorbaar, waarneembaar te maken.

Nu wil religie natuurlijk wel graag dat kunst dienstbaar blijft. Dat zij zelf kan bepalen wat kunst verbeeldt en welke grenzen daarbij in acht moeten worden genomen. De Allerhoogste bijvoorbeeld, mag je die afbeelden of verbeelden, wat in dit geval op hetzelfde neerkomt? En levende wezens, mensen en dieren? Dat heeft in de loop van de geschiedenis veel stof tot discussie gegeven. De religie heeft daarbij vaak zeer strakke kaders gesteld. Zo is van de Taliban bekend dat zij op religieuze gronden bepaald geen voorstander zijn van muziek en dans. Een bijkomende moeilijkheid is dat er ook voor

gematigde Taliban geen wereld bestaat buiten de religie, zodat er bijgevolg nergens plek is voor muziek en dans.

Modus vivendi

In onze westerse traditie hebben religie en kunst uiteindelijk een modus vivendi gevonden die kunst aanzienlijke ruimte laat, zelfs in relatie tot de eredienst. Niemand heeft daar beter gebruik van gemaakt dan Bach. Hij heeft zich in de ogen van velen, zij het pas na zijn dood, zelfs opgewerkt tot vijfde evangelist. Maar daarna ging het, om even bij de muziek te blijven, vrij snel bergafwaarts met de dienstbaarheid. Bij Mozart is het al op het randje. Die componeerde het liefst verliefde muziek, ook voor de kerk. De kerkmuziek van latere generaties, vooral in Italië, zou het zeker zo goed hebben gedaan in een heel andere omgeving.

En toen kwam in de negentiende eeuw het moment waarop God dood werd verklaard en er dringend behoefte bestond aan een opvolger. Wetenschap kwam daar niet voor in aanmerking. Wetenschap kon alleen maar zeggen hoe het was, hoe het werkte; niet hoe het moest worden. Kunst kon dat wel. Kunst kon, net als religie, oude vormen en gedachten laten afsterven en nieuwe ontwerpen.

En nu niet zo op afstand als de religie, maar tastbaar, concreet, dichtbij. Ook waar het ging om de nieuwe mens.

En dus werden vanaf dat moment tempels gebouwd voor de kunst, waar de kunst kon tronen en plechtig kon worden geëerd als voortzetting van de religie met andere middelen. Compleet met hoogwaardigheidsbekleders, kunstpauzen en al. Het dienstertje had de hoofdrol gekregen.

Dat is lang goed gegaan, meer dan honderd

Kunst kon, net als religie, oude vormen en gedachten laten afsterven en nieuwe ontwerpen

jaar. Tot je na de Tweede Wereldoorlog zag gebeuren wat al veel eerder was voorspeld – zulke processen nemen veel tijd: religie verloor meer en meer terrein en kunst stak steeds duidelijker boven haar uit. Totdat de worm ook begon te knagen aan de hoge stoel waarop de kunst had plaatsgenomen. Totdat het verhaal van *Aufstieg und Fall* ook voor kunst bleek op te gaan. Toen ook de stevige greep op mensen en het maatschappelijk aanzien dat kunst verworven had, niet bestand bleken tegen... Ja, tegen wat?

Religieuze en culturele binding

In mijn geboortedorp ging vroeger iedereen 's zondags naar de kerk. Sommige mannen gingen de kerk echter niet binnen. Ze bleven buiten bij de ingang staan. Anderen kwamen een paar stappen verder tot in het portaal en wachtten daar het einde van de dienst af. Weer anderen stonden precies één stap, of een paar

meer, binnen de kerk. Met plaatsgebrek had dat niets te maken. Dat was uit principe. In de banken helemaal voorin zaten de meeste ‘gewone mensen’ nooit, tenzij een zeer na familielid werd begraven.

Een grote schakering kortom, in de mate waarin je je verbondenheid met – maar vooral ook je ongebondenheid aan – het instituut kerk tot uitdrukking kon brengen. Maar het meest tot de verbeelding spreekt natuurlijk: wel naar de kerk gaan, maar niet naar binnen. Was dat onverschilligheid, afkeer, een vorm van protest? Waarom bleven die mannen eigenlijk niet gewoon thuis?

Misschien omdat zij zichzelf, hoe onbewust ook, zagen als iemand in de marge van kerk en maatschappij, maar ook weer niet als helemaal daar buiten. Dan viel je namelijk, zeker toen, uit de samenleving. En dat risico wilde niemand lopen. Die laatste binding gaf niemand op.

Op het gebied van het culturele en artistieke leven was dat vaak precies zo. Waarom gingen adel en goeude burgerij in de grote steden naar het theater en naar de opera? Omdat er anders niet zoveel te doen was, maar vooral omdat iedereen dat deed. Omdat je niet mee kon praten als jij er niet bij was geweest – nog steeds zo ongeveer het ergste wat een kind op school kan overkomen. Omdat je dan sociaal niet meetelde, er niet bij hoorde.

En zo kende ook het culturele leven mensen die wel naar de kerk gingen, maar niet of nauwelijks naar binnen. De leden bijvoorbeeld van de adellijke Jockey Club in Parijs. Die hadden midden negentiende eeuw de gewoonte om aan het begin van het tweede bedrijf, wanneer zij royaal hadden getafeld, luidruchtig hun loges in de opera te betreden, hun liefjes toe te juichen die in het ballet dansten, en daarna weer even luidruchtig te vertrekken.

Waarom die leden van de Jockey Club zich met hun ongein zo nodig in de opera moesten vermaken? Omdat dat de plek was waar je werd

gezien. Daar telde je mee. Daar was je lid van de samenleving. Totdat, om welke reden dan ook, niet langer de Opéra de plek was waar je moest zijn, maar Le Moulin Rouge, of de renbaan. Dan holde iedereen die kant uit. Want ook in de hoogtijdagen van de burgerlijke cultuur – de cultuur die, inclusief het vervolg erop, nog steeds de kern vormt van het aanbod in onze musea, concertzalen en theaters – stond naast de kleine kern van mensen met een intrinsieke belangstelling voor kunst, een grote meerderheid die in het beste geval door extrinsieke overwegingen werd gedreven. Mensen die afhaken zodra die externe factoren niet meer gelden. Die ophouden met lezen zodra het niet langer verplicht is voor de lijst.

Religieuze en culturele ontkerkelijking

En precies dat is de afgelopen decennia op grote schaal gebeurd. Op het gebied van de religie en op het gebied van de cultuur. Midden jaren vijftig was Nederland nog een geheel verzuilde samenleving, waar kerkgenootschappen de kern van vormden. Zo’n 25 jaar later mocht je geloven, maar het hoefde niet. Je mocht ook zelf weten wát je geloofde en hoe. De kunst overkwam precies hetzelfde. Ook op dat gebied heeft zich een vorm van ontkerkelijking voorgedaan. Dat was de prijs die de kunst betaalde voor het prestige dat zij er ooit aan had ontleend om de plaats van de religie in te nemen. Ook hier kon voortaan iedereen zijn eigen pakket kiezen. Wat telt, is wat ik wil. Heb ik zin in kunst, dan neem ik kunst. Een volgende keer neem ik iets anders. Je moet je er vooral goed bij voelen.

Elders is uitvoerig beschreven welke maatschappelijke ontwikkelingen ertoe hebben bijgedragen dat het zo ver heeft kunnen komen.¹ Kort samengevat: de nog steeds toenemende individualisering staat mensen toe – en moedigt ze daartoe zelfs aan – om op bijna alle gebieden van het leven zelf te bepalen wat zij willen. Hoe zij zich kleden, wat zij eten, hun vakanties, hun

partner, of, wanneer en hoeveel kinderen zij willen, noem maar op.

Deze individualisering steunt echter op haar beurt vooral op een sterk toe- genomen welvaart. Want mensen moeten al behoorlijk rijk zijn om zich deze wensen te kunnen veroorloven. Om op zo grote schaal het adagium ‘wat de pot schaft’, te vervangen door ‘waar ik zin in heb’.

Ten slotte verschaft de technologie via de moderne media ook de mogelijkheden voor al die individuele keuzes en consumentensoevereiniteit alom. Het is de technologie die ieder lid van het gezin voorziet van betaalbare elektronica om zijn of haar eigen programma samen te stellen.

De hoge kunst en de hoge cultuur hebben hier natuurlijk deels van meegeprofiteerd, maar steeds minder vanuit een bijzondere, laat staan bevoorrechte positie. Zij zijn geworden tot een van de vele gedragsvarianten op het keuzemenu. Daarom heeft ook het onderwijs deze ontwikkeling niet kunnen keren. Het onderwijs en de hele gedachte van *Bildung* die daar ooit aan ten grondslag heeft gelegen, is veel meer ook zelf speelbal geworden van deze ontwikkelingen, dan dat het ze heeft kunnen sturen.

En zo is, na een lange tocht, de kunst in een positie geraakt die niet wezenlijk verschilt

van die van de religie. De heiligheid van kunst die in de negentiende eeuw werd gesmeed, en die sterk genoeg was om ook ongelovigen te binden, is op dit moment in hoog tempo aan het verdampen. Hoogheid en heiligheid doen er steeds minder toe. Van heilig moeten, ooit de kracht waardoor kunst en religie werden voortgestuwd, spreekt nog slechts een handjevol mensen. De hoge kunst, de Kunst die het aandurfde met de religie te wedijveren, die

Het adagium ‘wat de pot schaft’ wordt vervangen door ‘waar ik zin in heb’

minstens zo goed als de religie in staat leek om antwoorden te geven op vragen omtrent de aard en de zin van het leven, die kunst ziet zich thans gedwongen om bijna iedere dag een toontje lager te zingen. Het brede publiek was haar al niet zo trouw. Nu dreigt ook de overheid het bondgenootschap te verbreken. Wat dan blijft, is het eigen gelijk. Maar of dat voldoende is?

Opnieuw binden

Wat religie en kunst op dit moment vooral tekent, is dat zij beide verliezers zijn. In religieuze kringen was dit besef al langer doorgedrongen. In artistieke kringen is de verwerking van dat proces thans gaande. Die gemeenschappelijke positie kan twee dingen tot gevolg hebben. Zij kunnen elkaar mijden, bang om in elkaars nabijheid gezien te worden en elkaar met hun verlies aan te steken. Maar ook zouden zij elkaar, een beetje als vanouds, weer wat meer van dienst kunnen zijn. Een-

voudig is dat echter niet. Elders vind je voorbeelden van religieus geïnspireerde kunst, bij ons nauwelijks, geheel in lijn met wat je van een gesecculariseerde samenleving zou verwachten.

Maar misschien is er nog iets anders wat kunst en religie samenbrengt. Behalve de betekenis die kunst en religie voor elkaar hebben, is er ook een betekenis die zij met elkaar delen: de binding waar al eerder op is gewezen, ook al is die natuurlijk niet meer wat zij vroeger was.

Voor religie speelt binding al op etymologisch niveau: het opnieuw binden of het stevig binden van de mens aan God. Maar religie zorgt ook voor onderlinge binding tussen mensen. Van de gelovige gemeente in het klein tot de gemeenschap der gelovigen in het groot. Tot die laatste mogen zelfs de overledenen worden gerekend.

In de islam heeft het begrip van die gemeenschap der gelovigen een zo mogelijk nog grotere lading dan in het christendom. De *oumma* als één grote, vreedzame, wereldfamilie van broeders en zusters. Dat het in de praktijk vaak tegenvalt, doet aan de positieve gedachte als zodanig uiteraard niet af. Religie als een grote familie van geestverwanten, althans voor wie in religie en familie gelooft.

Maar het is natuurlijk niet alleen de godsdienst die bindt. Er is ook een gemeenschap van staatsburgers. Dat is een familieverband dat bij ons met erg veel nuchterheid wordt gezien. Overal ter wereld zijn echter ook nu nog regimes die hun uiterste best doen om dat familiegevoel, die clansolidariteit, te mobiliseren en te exploiteren. Het liefst natuurlijk tegen 'die schobbejakken van hier schuin tegenover'. Echt gevaarlijk wordt het wanneer nationale en religieuze binding samenvallen. Wanneer een staat zich religieus definieert, rechtens of feitelijk. Dan moet een vreemdeling met een ander geloof op zijn tellen te passen.

Kunst en de staat

En nu kunst. Wat is de rol van kunst hierbij? Als wij de natie en de religie zien als zuilen die in bepaalde gevallen ook nog in elkaar kunnen schuiven, zelfs samen kunnen vallen, kan dat effect door kunst dan nog versterkt worden? Dat is precies wat totalitaire regimes graag willen. Dat ook de stem van de kunst zich naadloos voegt in dat koor. De ervaring leert echter dat dat niet vanzelf gaat.

Zeker, zoals de kunst haar stem aan de religie kan lenen, zo kan zij ook stem verlenen, uitdrukking geven aan thema's van nationale aard. Vaderlandse liederen, grootvaderlandse cantates, monumenten naar aanleiding van veldslagen, overwinningen, heldendaden of welke andere grote daden dan ook. In Nederland kennen wij een *Piet Hein Rhapsodie*, een *Overwintering op Nova Zembla* en nog wat curiositeiten. Maar dat is het dan ook wel zo'n beetje. Dit is duidelijk een terrein waarin Nederland nooit tot de uitblinkers heeft behoord. En aangezien het niets geworden is in het goede seizoen, dat inmiddels ver achter ons ligt, is het niet reëel op dit punt hoge verwachtingen te koesteren voor de toekomst. Nee, voor een bundeling van krachten van staat, religie en kunst hoeven wij in ons land vooralsnog niet beducht te zijn.

Maar wat als het belang van de werking van kunst in dit verband ook helemaal niet in die richting moet worden gezocht? Als dat belang niet gelegen is in samenwerking, maar eerder in een vorm van tegenwerking? Dat vraagt natuurlijk om toelichting. Misschien maar het beste aan de hand van de concrete situatie in ons land.

Multiculturele samenleving

In iets meer dan één generatie is Nederland van een traditionele, verzuilde natie de facto een multiculturele samenleving geworden. De religieuze en culturele koepels die tot diep in de

jaren zestig onderdak boden aan de overgrote meerderheid van de bevolking, zijn nagenoeg verdwenen, opgelost.

Tegelijkertijd hebben zich hier grote groepen mensen gemeld met een volstrekt andere achtergrond die op hun eigen manier proberen hier vaste grond onder de voeten te krijgen. Wat houdt al die mensen bij elkaar?

Allereerst uiteraard ieders wens om voor zichzelf en zijn kinderen een behoorlijk bestaan op te bouwen. Dat komt, als het goed is, tot uitdrukking in deelname aan het arbeidsproces en schoolbezoek. Maar ook in een gemeenschappelijke taal, het Nederlands.

Het is de vraag welke rol de Nederlandse nationaliteit speelt in dit verband. Dat is iets moois, maar ook iets abstracts. En zeker tot voor kort niet iets wat een uitgesproken positief engagement vereiste, maar eerder een soort verzekeringspolis. Begeerd omdat je daarmee gevrijwaard was van allerlei ellende. Er wordt over nagedacht of dat niet zou kunnen en moeten veranderen, maar vooralsnog is staatsburgerschap in Nederland een zwakke bindende factor.

Religie dan? Ja, religie bindt, althans binnen een zuil. Dat hebben wij al gezien. Soms meer, vaak minder. We zitten

daarbij echter met de lastige asymmetrie dat die voor grote delen van de Nederlandse bevolking sterk aan betekenis heeft ingeboet, terwijl juist onder nieuwkomers de neiging wordt aangetroffen aan die binding veel waarde te hechten. Zodat vervolgens niet alleen het verschil in religie tot verwijdering tussen groepen leidt, maar misschien nog meer het feit dat bepaalde groepen zichzelf zo nadrukkelijk en zichtbaar religieus definiëren.

Religie kan mensen binden over landsgrenzen heen

Dat religie mensen kan binden over landsgrenzen heen, is zeker waar en belangrijk. Maar op nationaal niveau schiet je daar weinig mee op. Al te veel nadruk op religie benadrukt religieuze verschillen en dat zet de eenheid van een land eerder onder druk dan dat die wordt bevorderd. In het Joegoslavië van maarschalk Tito had je dan ook geen religieuze verschillen. En toen die er wel waren, was er alleen nog een voormalig Joegoslavië.

Grenzeloze kunst

En nu opnieuw kunst. Wat is de rol en betekenis van kunst in dit verband? Kan kunst hier enig gewicht in de schaal leggen? Wij moeten dan allereerst bedenken dat ook kunst naadloos kan aansluiten bij, in dit geval, een bepaalde etnische kolom. Hoor de liedjes die uit autoradio's dreunen en die dezelfde werking hebben als de vlag van voetbalsupporters. Die sluit vrienden in en tegenstanders, vijanden

uit. Maar er is ook kunst die deze vlagwerking niet heeft, of nauwelijks.

Dat geldt allereerst voor grote kunst. Kunst die niet gebonden is door haar afkomst, die geen moeite heeft om afstanden te overbruggen van tijd en ruimte, mits aan de andere kant een gewillig oor haar wacht. Zoals in het geval van Goethe die vaststelt dat hij een geestverwant heeft ontdekt in een Chinese dichter en dat het volstrekt bijzaak is dat die al lang geleden leefde en dan ook nog in een volstrekt andere cultuur.

Precies hetzelfde, maar dan in omgekeerde richting, doet zich voor wanneer de Chinese pianiste Yuja Wang met het Koninklijk Concertgebouw-orkest vijf sterretjes bij elkaar speelt in *NRC Handelsblad* met haar vertolking van het derde pianoconcert van Prokofjev. De zeggingskracht van bijvoorbeeld klassieke muziek en van grote vertolkingen is niet aan landsgrenzen, niet aan cultuurgrenzen gebonden.

Desondanks wordt op heel veel plaatsen nog steeds geprobeerd om kunst en kunstenaars te binden, zo stevig mogelijk, in en aan nationale, religieuze of etnische kaders. Vooral daar waar de idee van een – relatief – onafhankelijke *high art* nog niet zo wijdverbreid is. Kunstenaars worden dan

geacht in hun werk toch vooral te getuigen van hun liefde voor en solidariteit met de club die hen claimt.

Het verzet tegen deze vorm van toe-eigening wordt echter steeds groter. Zo maakt de Afrikaanse schrijver Mabanckou in een *NRC*-artikel van Margot Dijkgraaf bezwaar tegen de ingesleten overtuiging dat literatuur per definitie drinkt aan de bron van de gemeenschap en de griffier van het verleden zou moeten zijn.

Kunst kan het instrument zijn om verbinding te leggen tussen groepen

Het taboe van schrijven over een individu zou doorbroken moeten worden, het universele is immers 'het lokale min de muren'. En in dezelfde zin laat Tahar Ben Jalloun zich uit wanneer hij, geheel in de geest van een Republiek der Letteren, verwijst naar de literatuur als een vaderland zonder vlag en zonder grenzen. Precies ook de opvatting die altijd is verdedigd door Mario Vargas Llosa, de Peruaanse schrijver aan wie dit jaar de Nobelprijs voor literatuur is toegekend.

Het grote belang van kleine kunst

Tot zover de grote kunst. Maar helaas heeft niet iedereen daar toegang toe. Misschien wel in fysieke zin maar niet mentaal. En bovendien heeft die grote kunst, zeker bij ons, sterk aan gezag, ingeboet. Voor de overgrote meerderheid der mensen en daarmee voor de vraag welke rol kunst speelt in het overbruggen van tegenstellingen tussen groepen, is het daarom belang-

Thije Adams

is voormalig directeur algemeen cultuurbeleid van het ministerie van OCW

rijker welke rol de niet zo grote kunst kan spelen in dit verband.

Welnu, ook ‘kleinere kunst’ kan de ongebondenheid vertonen die zo vaak kenmerkend is voor de grote. Het bijzondere van Annie M.G. Schmidt was natuurlijk juist haar oorspronkelijke, onconventionele geest. Het soort vrijmoedigheid en ongebondenheid als van het Simplistisch Verbond, die je terugvindt in veel Nederlands cabaret en in Nederlandse jeugdfilms, en die daarmee in zekere zin karakteristiek zijn voor een cultuur die eerder excelleert in de subtiele, vaak vrolijk spottende vorm, dan in het grote woord en het grote gebaar.

En precies daar, in al die gedichten, verhalen, theaterproducties, beelden, muziek, films, die juist niet etnisch, religieus of nationaal gebonden zijn, liggen de aanknopingspunten om mensen met een vrije blik te laten kijken naar hun eigen kunst en naar de kunst van anderen – een onderscheid dat dan snel aan betekenis verliest. En om een relatie aan te gaan met anderen.

Grote kunst verbindt vooral op wereldschaal. Over de grenzen van staten, volkeren, culturen en religies heen. Maar dat vereist wel de vaardigheid om daarmee om te gaan, anders stuit die kunst op dovemansoren. Vargas Llosa kan over de hele wereld worden gelezen, maar alleen door mensen die de manier van lezen beheersen die nodig is voor zijn soort boeken. Een belangrijke groep, maar in iedere samenleving ook een betrekkelijk kleine groep.

Binnen Nederland bijvoorbeeld zal de intercultureel verbindende kracht van zijn werk niet zo groot zijn. Daartoe zijn de wat lichtere vormen wellicht meer geschikt. Eerder het menuet van Boccherini dan de *Matthäus* van Bach. Maar ook aan de hand van Boccherini kunnen mensen inzien dat het niet nodig is om je kunst toe te eigenen om er genoeg aan te beleven. Dat kunst heel goed van zichzelf kan blijven als je ernaar kijkt of luistert. Sterker

nog, dat met een kleine esthetische distantie dat genoeg alleen maar toeneemt. Kunst dus niet zozeer als instrument om te binden binnen bepaalde groepen, als wel als instrument om een verbinding te leggen tussen groepen. ‘Bridging’ in plaats van ‘binding’. Tegenbinding derhalve, op basis van ongebondenheid. Zou dat met wat oefening en goede wil niet aantrekkelijk zijn voor ons land?

Op nationale schaal zouden religie en kunst elkaar dan eerder op zekere afstand completeren dan dat zij samen op zouden trekken. Maar waarschijnlijk is dat de beste dienst die zij elkaar en de samenleving in deze tijd kunnen bewijzen.

Noot

- 1 Zie Boekman-Digitaal, Cultuurbeleid 3.0, www.boekman.nl